

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2022, c. 8, s. 1: 185-214

Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî Adlı Eseri Bağlamında Muhammed Tevfik Bosnevî'nin Tefsir Metodu

The Method of Tafsîr of Muhammed Tevfik Bosnevi in the Context of
Tafsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî

Mehmet KILIÇARSLAN

Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir ABD,
Assistant Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of
Theology, Department of Tafsir
76mkaa@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6935-1878

DOI: 10.47424/tasavvur.1079808

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 27 Şubat / February 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Mayıs / May 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Kılıçarslan, Mehmet. " Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî Adlı Eseri Bağlamında Muhammed Tevfik Bosnevî'nin Tefsir Metodu". Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 8 / 1 (Haziran 2022): 185-214.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1079808>

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

19. yüzyıl askerî, siyasî ve ilmî anlamda Osmanlı'nın en çalkantılı dönemini teşkil eder. Bununla birlikte önceki asırlar kadar olmasa da bu yüzyılda da saygın ilim adamları ve mutasavvıflar yetişmeye devam etmiştir. Muhammed Tevfik Bosnevî (öl. 1866) de mezkûr dönemde Osmanlı ilim ve irfân ikliminde yetişmiş önde gelen âlim mutasavvıflardan biridir. İstanbul'da aktif irşâd faaliyeti yürüten on bir tarikatta hilafet makamına yükseldikten sonra dönemin meşhur Halvetî-Şabanî Şeyhi Kuşadalı İbrahim Efendi'nin mübtedî müridi olmaya rıza göstermiş, onun gözetiminde baştan sona seyrüsülûkunu ikmâl ederek icâzet almıştır. Şeyhinin vefatıyla birlikte onun irşâd postuna oturmuş, yirmi yıl irşâd vazifesini deruhte etmiştir. Şeyhinin en ayırt edici vasfı olan taç, hırka, post vb. tarikat ritüellerinin reddedilmesi anlayışını o da benimsemiş, ömrü boyunca böylesi göstermelik imgelere itibar etmemiştir. Meclis adı verilen ders halkalarında yaptığı tedrisatın öğrencileri tarafından yazılmasıyla oluşan eserlerden fıkıh, tefsir, hadis, kelâm vb. İslâmî ilimlere derin bir vukûfiyetinin olduğu anlaşılır. *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî* adlı eserin incelendiği bu çalışmada onun tefsir metodu ele alınmıştır. Çalışma sonunda Kur'ân'ı, Kur'ân, hadis-i şerifler, sahâbe sözleri ışığında açıkladığı, konuların pekişmesi için Hz. Peygamber'in, sahâbenin ve evliyânın hayatından menkıbelere yer verdiği tespit edilmiştir. Kelime tefsiri yapmakla birlikte asıl önceliğinin lafız değil mana olduğu; âyetlerin vermek istedikleri mesajlara odaklandığı ve onları muhataba ulaştırmayı hedeflediği müşâhede edilmiştir. Âyetleri kişisel olarak yorumlamadan ziyade geçmiş ulemanın yorumlarını tercih ettiği, aynı anda hem Arapça yazılmış ilk dönem tefsir müellefâtına hem de Osmanlı ulemâsı tarafından kaleme alınmış tefsirlere atıfta bulunduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Bosnevî, Tasavvuf, Metot, Meclis.

Abstract

The 19th century constitutes the most unsteady period of the Ottoman Empire on the basis of military, political and scientific senses. Although not as much as in previous centuries, respected scholars and mystics continued to be upbrought in this century. Muhammed Tevfik Bosnevî Efendi (1866) is one of the leading scholar mystics who upbrought in the Ottoman science and wis-

dom climate in the aforementioned period. After he was promoted to the caliphate post in eleven sects carrying out active guidance activities in Istanbul, he consented to become a devout disciple of the famous Halwati-Shabani Sheikh of the time, Kuşadalı İbrahim Efendi, and received his *ijazah* by completing the entire course of mystical training under his supervision. Upon the death of his sheikh, he took the position of guidance and assumed the duty of guidance for twenty years. He also adopted the understanding of ignoring the cult rituals such as the crown, cardigan, and fleece, which were the most distinctive qualities of his sheikh, and disregarded such images throughout his life. He has a deep knowledge of Islamic sciences such as fiqh, tafsir, hadith and kalam, as can be understood from the works that were written by his students in the lesson circles called Council [Majlis]. In this study, which examines the work named "Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî", his hermeneutics method is discussed. At the end of the study, it is understood that he explained the Qur'an in the light of the Qur'an, hadith-i sharifs, and the words of the Companions. It is also clear that in order to consolidate the subjects, he included legends from the life of our Prophet Muhammed, Companions and Saints (Awliya). Although he interprets words, it is observed that his main priority is not words but their meaning, he focuses on verses' messages and aimed to deliver them to the addressee. It has been determined that he preferred the explanations of the past scholars rather than interpreting the verses personally, and he referred to both the first period hermeneutics works written in Arabic and the ones written by the Ottoman scholars.

Keywords: Tafsir[Quranic Exegesis], Bosnevî, Mysticism, Method, Council.

Giriş

Hız. Peygamber'in Suffe'yi kurmasıyla ortaya çıkan İslâm eğitim kurumları Abbasiler döneminde Beytü'l-Hikme, Selçuklular'da Nizâmiye Medreseleri, Fâtîmîler'de el-Ezher ve Dâru'l-Hikme adıyla gelişmeye devam etmiştir. İznik ve Dâru'l-Hadîs medreselerini kuran Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmet'e (öl. 886/1481) kadar medreselerinin sayısını 84'e ulaştırmıştır. Fatih tarafından devrinin en ileri seviyesine çıkarılan eğitim kurumları Kanuni Sul-

tan Süleyman'la birlikte zirveye ulaşmış; Sahn-ı Semân, Tetimme ve Süleymaniye Medreseleri, yüzlerce yıl ilmin ve bilimin bayraktarlığını yapmıştır.¹

Dinî ilimlerle pozitif ilimlerin birlikte verildiği bu eğitim kurumlarında öğrencilerin maddî eğitim kadar manevî eğitim almaları da sağlanmış, ilmen ve ahlâken en güzel şekilde yetişmeleri için her türlü imkân seferber edilmiştir. Enderun adı verilen ve doğrudan saraya bağlı olan kurumda geleceğin idarecilerinin dil, pozitif bilimler, toplum bilim, siyaset, askerî idare gibi her türlü donanıma sahip olacakları bir eğitim almaları temin edilmiş, zamanın en büyük mutasavvıflarının gözetiminde manevî terbiyeden geçmelerine özen gösterilmiştir. Bu kurumlara atanan müderrislerin liyâkatlı ve işinin ehli olan kişilerden seçilmesine büyük önem verilmiş, kaliteli eğitimin ancak kaliteli eğitimcilerle gerçekleşebileceği gerçeği göz ardı edilmemiştir. Eğitimde devlet kadar vakıf ve tarikatlar da rol almış, toplumun tüm kesimlerine maddî ve manevî eğitimin ulaştırılması için gayret gösterilmiştir.²

17. yüzyıla gelindiğinde askerî ve siyasî alanda görülen duraklama eğitim alanına da yansımış, bu duraklamanın etkileri 18. yüzyılda çok ağır bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Ehil olmayan kişilerin müderris olarak atanması, bilimsel ve kültürel araştırmalar yaparak yeni ve özgün eserler üretmek yerine önceden kaleme alınan eserlere şerhler ve haşiyeler yazılması, Rönesans sonrası reform hareketlerinin etkisiyle bilimde sürekli ilerleyen Avrupa'nın karşısında durabilmeyi sağlayacak çalışmaların yapılmaması gibi nedenler, eğitimde sürekli geri gitmeye neden olmuş, maddî eğitim kadar manevî eğitim de bundan etkilenmiştir. Ancak bu, eğitimin tamamen durduğu veya donuklaştığı anlamına da gelmez.³ Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar devlet ve vakıflar aracılığıyla yürütülen örgün eğitim faaliyetleri devam ettiği

¹ Sedat Kanat, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Eğitim Politikaları ve Toplumsal Zihniyet", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/15 (Nisan 2018), 481-494.

² Metin Hasırcı, *Büyük Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Merve Yayınları, 2003), 8/63; Samettin Başol - Ömer Düzbakar, "17. Yüzyılda Bursa'da Eğitim-Öğretim Hizmetlerin Yönelik Vakıflar", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/22 (2009), 1-14.

³ Mehmet Emin Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010); "Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası, Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler / XVII. Yüzyıl Sempozyumu" (İstanbul: Kitabiyat Yayınları, 2017), 19-20.

gibi tarikatlarca yürütülen manevî eğitim faaliyetleri de devam etmiştir. Osmanlı âlimleri ve müellifleri pek çok alanda eser vermeyi, insan yetiştirmeyi sürdürmüştür.

Gerek askerî gerek siyasî anlamda olsun 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı dönemini teşkil eder. Sanayi inkılabını gerçekleştiren Batılı devletler hammadde ihtiyaçlarını karşılamak ve ürünlerini pazarlamak için Osmanlı hâkimiyetindeki topraklara göz dikmiş, milliyetçilik fikri üzerinden tebaayı merkezî idareye karşı kıskırtmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti'ne ilk isyan eden millet Sırp, ilk bağımsızlığını kazanan ise Yunanlılar olmuştur. İngilizlerin başını çektiği Batılı devletlerin yerel işbirlikçilerle birlikte organize ettiği ayaklanmalar Müslüman tebaaya da sıçramış; Mısır, Yemen, Arabistan gibi topraklarda Osmanlı'dan ayrılmaya yönelik isyanlar çıkmıştır. Mısır'daki Mehmet Ali Paşa isyanı, Arabistan'da İngilizlerin eliyle kurulan Vehhâbî hareketi, Yemen'de onlarca yıl devam eden silahlı ayaklanmalar Osmanlı Devleti'ni içeriden yıpratırken dışarıda Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya⁴ ile bitmek bilmeyen pek çok savaş yapılmıştır.⁵

Bu savaşların çok ağır ekonomik sonuçları olmuş, kaybedilen topraklar nedeniyle ciddi vergi kayıpları yaşanmıştır. Buna bir de kaybedilen savaşlar için ödenen tazminatlar eklenince altından kalkılması mümkün olmayan krizler çıkmıştır. Bu krizlerden, eğitim, sağlık ve kültürel hayat başta olmak üzere etkilenmeyen alan kalmamıştır. Daha önce bu alanlara ayrılan bütçeler kesilmek zorunda kalmış, özellikle eğitim ve sağlıkta ciddi aksaklıklar yaşanmıştır.⁶

İşin diğer önemli boyutu da insan kaybıdır. Üç kıtada onlarca savaşı aynı anda sürdürmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, Müslüman Arapların yaşa-

⁴ Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 4 (2000), 257-275.

⁵ Abukir Muharebesi (1799), Arpaçay Muharebesi (1807), Navarin Deniz Muharebesi (1827), Kürekdere Muharebesi (1854), 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda kaybettiği savaşlardır. 93 Harbi diye meşhur olan son savaşın ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması en büyük toprak kaybına ve Osmanlı Devleti'nin dağılmasına neden olan antlaşma olmuştur.

⁶ Nevin Memiş, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 55-65.

dıkları toprakları kaybetmesinin ardından buralardan asker temin edemeyince sürekli Anadolu'ya yönelmiş, asker ihtiyacının tamamını Anadolu'dan karşılamaya çalışmıştır. Normalde okul yaşında olan ve eğitimine devam etmesi gereken binlerce genç savaşmak üzere cephelere yollanmış; tarikatlarda manevî eğitim alan sûfiler ve dervişler vatan savunması için gönüllü erlere dönüşmüştür.⁷ Bunun sonunda hem resmî okullarda devam eden pozitif bilimlere yönelik eğitim hem de tekke, zaviye ve tarikatlarda devam eden manevî eğitim inkitaya uğramıştır.

Tüm bu zorlu koşullarda bazı gönül erleri ülkenin geleceğini kurtaracak olan yegâne gücün eğitim olduğunu bildiklerinden ellerinde var olan imkânları sonuna kadar kullanarak önceye göre dar bir alanda da olsa yaptıkları eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Rumeli topraklarında 400, İstanbul ve Anadolu'da 650 civarında tekkede sayıları 1800'e ulaşan şeyh, 19. yüzyıl boyunca manevî-tasavvufî eğitimi sürdürmüşler, yetiştirdikleri öğrencilerle bir yandan devletin asker ihtiyacını diğer yandan da toplumun manevî önder ihtiyacını karşılamaya gayret etmişlerdir.⁸

Bu gönül erlerinden biri de Osmanlı'nın son dönem âlim ve mutasavvıflarından Hammâmî olarak da anılan Halvetî-Şabanî şeyhi Muhammed Tevfik Bosnevî dir (öl. 1866). Çok iyi bir eğitim aldıktan sonra siyasî idarede Hüsrev Paşa'nın kethüdâlığına kadar yükselen, İstanbul'da faaliyet gösteren 12 tari-

⁷ Bazı kaynaklarda askerlik yapmaktan kaçanların bu görevden muaf tutulmak amacıyla medrese ve tekkelere sığındığı bilgisi varsa da bunun Tanzimat'ın (1839-1876) ilk yılları için söz konusu olduğu, arka arkaya savaş kaybeden Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrası ordunun asker ihtiyacını karşılamak maksadıyla medrese talebeleriyle dervişleri de askere aldığı, askere alma yaşının giderek küçültüldüğü bilinen bir durumdur. (Bk. Zekeriya Işık, "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tarikatların Devlet Otoritesi Karşısındaki Tutumları", *Belleten* 81/290 (2017), 215; Kazım Karabekir, *Çocuk Davamız* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015). Bu gerçeğe dikkat çeken Ali Hikmet İnce şunları söyler: "İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, öğrencilerinin Çanakkale Savaşı'na katılması nedeniyle 1915-1921 yılları arasında mezun veremediği gibi Galatasaray Lisesi, Konya Lisesi, İzmir Lisesi, Bursa Lisesi, Balıkesir Lisesi, 1915'de diploma verecek öğrenci bulamamıştır. Okulların alt sınıflarındaki öğrenciler de orduya gönüllü katıldıklarından Erzurum Lisesi'ni 1915, 1916 ve 1917'de bitire(bile)n yoktu." Yazının tamamı için bk. <http://www.alihikmetince.com/haber/canakkale-sehidi-cocuk-askerler-142> Erişim: 09.04.2022.

⁸ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 4.

kattan hilafet alan ve nihâyet Kuşadalı İbrahim Efendi'nin halefi olarak şeyhlik postuna oturan bu değerli isim, tüm hayatını talebe yetiştirmeye adanmıştır. Bu makale, kendisine nispet edilen *Tefsîru Ve'd-Duhâ* adlı eseri tefsir metodu yönünden incelemek üzere hazırlanmışsa da daha sonra yapılması planlanan Rahmân, Vedduhâ ve Hümeze Süresi tefsir tercümelerine bir ön hazırlık olması amaçlanmıştır. Çalışmada öncelikle hayatı hakkında kısa bir malumat sunulacak, ardından tefsir metodu belirlenmeye çalışılacaktır.

1. Muhammed Tefvîk Bosnevî'nin Hayatı

Giriş kısmında kısmen değindiğimiz nedenlerden dolayı Şeyh Muhammed Tefvîk Efendi'nin hayatına yönelik müstakil kaynaklar bulmak, hayatının her devresine ışık tutmak, son derece mümbit bir yaşam sürdürmesine ve "insan" yetiştirmesine rağmen hizmetlerinin detaylarını belirlemek maalesef mümkün değildir.

Bir hocayı hoca yapan, onu sonraki nesillere taşıyan ve adını ölümsüzleştiren kesinlikle öğrencileridir. Bu gerçeği şu iki tefsiri kıyasladığımızda daha rahat görebiliriz: Tefsir ilmi yönünden ele alındığında İmam Beğâvî'nin *Meâlimu't-Tenzîl* adlı eseri, kendisini uydurma hadislerden ve israiliyyattan koruma, lugavî tahliller yapma, şiirden istişhad, sarf ve nahiv bilgilerinden hareketle analizler yapma, fikhî yorumlardaki derinlik noktalarından bakıldığında özgünlüğü ve ilmî derinliği ile neredeyse *Keşşâf*'in bir fotokopisi olan Kadı Beydavî'nin *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsirine göre çok daha öne çıkan bir eserdir. Buna rağmen *Envâr* için iki yüz elliden fazla şerh ve haşiye yazılmış, Osmanlıların üç kıtaya hâkim olmaları ve bu eseri gittikleri yerlere taşımaları sayesinde *Envâr* tüm Müslüman topraklara ulaşmıştır.⁹ Ancak *Meâlim* için böyle bir durum söz konusu değildir.

Şeyh Muhammed Tefvîk Bosnevî de intisab ettiği dergâhlarda yüz yüze öğrenci yetiştirmenin yanında Bosna Vâlisi Osman Paşa'dan (öl. 1874) Kudüs Valisi Hâfız Paşa'ya (öl. 1853), Harput Vilâyet Müftüsü Mustafa Efendi'den (öl. ?) müderrislere ve nâiblere kadar çok geniş bir kitleye yazdığı irşâd mek-

⁹ Osman Kara, "Osmanlıda Tefsir Haşiye Geleneği: Atâfî Örneği", *Dergîabant AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Bahar 2017), 47.

tuplarıyla¹⁰ ciddi bir tasavvufî eğitim faaliyeti yürütmüş, toplamda 12 ayrı tarikat kolunda hilafet makamına yükselmiş ve müşidi Kuşadalı İbrahim Efendi'nin vefatından sonra 20 yıl gibi uzun bir süre onun şeyhlik postuna oturmuştur. Ancak Osmanlı'nın son döneminde yaşamış olması, vefatından sonra arka arkaya üç kıtada savaflara giren Osmanlı'nın elindeki toprakları hızla kaybetmesi, bu topraklarda milliyet temeline dayalı birçok küçük devletçiğin kurulması, kurulan bu devletlerin Osmanlıyla olan ilgilerinin unutturulmasına yönelik hazırlanmış uydurma ve Osmanlı'yı sömürgeci gösteren tarih kitaplarıyla halkların kendi geçmişleriyle olan bağlarının koparılması, Şeyh Muhammed Tevfik Efendi'nin yetiştirdiği öğrencilerin büyük kısmının Osmanlı'nın girmek zorunda kaldığı bu savaflarda şehit düşmesi vb. nedenlerle yeterince tanınmamış, hayatı ve hizmetleri kitaplarda kendisine yer bulamamıştır.

Bu meçhul kalmada hâricî nedenlerin yanında Şeyh Muhammed Tevfik Efendi'nin kişisel tercihleri de etkili olmuştur. Zira o, yazılı eser bırakmaktansa doğrudan "insan" yetiştirmeyi tercih etmiş, "meclis" diye adlandırılan ders halkalarında tasavvuf eğitiminin yanında tefsir, hadis, fıkıh vb. dinî ilimlerin tedrisini yapmıştır. Abbasiler tarafından devlet eliyle yürütülen tercüme faaliyetleriyle kurumsallaşan, Yeni Eflatunculuk ve Hind Felsefesi'nin etkisiyle makamlara ve derecelere sahip hiyerarşik bir hüviyet kazanan tasavvufun çok önem verdiği post, taç, hırka, icâzet gibi sembolik öneme sahip olan fenomen ve ritüelleri yok saymış, dervişliği tüm bu gösterişten üstün gören mütevazi bir yaşam sürdürmüştür. Bu tevazu, yaşadığı toplumda dikkat çekmesini engellediği gibi hakkında en azından tarihçe-i hayat ya da kısa biyografi gibi özlü bir kitapçığın dâhi telif edilmesine de engel olmuştur.

Tüm bu kısıtlı imkânlar çerçevesinde ulaşılan kaynaklardan Muhammed Tevfik Efendi'nin hayatı şöyle özetlenebilir:

¹⁰ Muhammed Tevfik'in mektupları Öztürk tarafından müstakil bir eserde toplanarak sadeleştirilmiş ve yayınlanmıştır. Bk. Yaşar Nuri Öztürk, *Büyük Türk Mutasavvıfı Muhammed Tevfik Bosnevî Hayatı, Mektupları, Halifeleleri* (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1981).

Asıl adı Muhammed Tevfik'tir. Ancak Muhammed Tevfik Efendi'nin adı bazı kaynaklarda önümüze Mehmed Tevfik Efendi olarak çıkar.¹¹ Bosna'da doğduğundan künye olarak kendisine Bosnevî denir. Şöhret bulduğu isim ise Hammâmî'dir. Bu isimle müsemma olması, İstanbul-Fatih dolaylarında bulunan Zeyrek Hamamı'nın sahibi olması nedeniyledir. Kendisi hayatının bir döneminde bu hamamı satın alarak işletmiş, iaşesini buradan temin etmiştir. Unkapanı'nda ikamet etmesinden dolayı Unkapanî diye anıldığı da olur. Girdiği tüm tarikatlarda hilafet makamına yükselmesi, nihâyet son ömürde Kuşadalı İbrahim Efendi'nin irşâd postuna oturması nedeniyle tarikat üyeleri tarafından da "Büyük Aziz" olarak bilinir. Buraya kadar verilen bilgiler, üzerinde ittifak edilen bilgilerdir.¹²

İhtilafli olanlara gelince, Azamat, İslâm Ansiklopedisine yazdığı madde Hüseyin Vassâf tarafından kaleme alınan *Sefîne-i Evliyâ* adlı esere atıfta bulunarak 1866 yılında 63 yaşında vefat ettiği şeklinde bir bilgi sunar. Daha sonra bu bilgiden hareketle doğum tarihinin 1805 olduğunun söylenebileceğini bildirir.¹³ Hüseyin Vassâf'ın bahsi geçen eseri incelendiğinde vefat ettiğinde kaç yaşında olduğuyla ilgili herhangi bir bilgi olmadığı görülür.¹⁴ Öztürk ise kaynak vermeden doğum tarihinin 1785 olduğunu söyler.¹⁵ Bu iki kaynak farklı tarihler verince başka kaynaklara müracaat zorunluluğu doğar. İslâm Âlimleri Ansiklopedisi'nin "Muhammed Tevfik Bosnevî" maddesinde de 1785 tarihinde Bosna'da doğduğu, 1866'da İstanbul'da vefat ettiği yazılıdır.¹⁶ Orada da kaynak yine Hüseyin Vassâf'ın *Sefîne-i Evliyâ* adlı eseridir. Hâlbuki *Sefîne-i Evliyâ*'da doğum tarihi hiç yokken ölüm tarihi 1901-1902 olarak verilir. Yine diğer kaynaklarda İstanbul Üsküdar İnadiyye'de Nalçacı Halil Efendi

¹¹ Nihat Azamat, "Mehmed Tevfik Bosnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/538-539.

¹² Bekir Şahin, "Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar" Başlıklı Milletlararası Tartışmalı İlmî Toplantı Sunusu, Edirne: 2014, 183; Azamat, "Mehmed Tevfik Bosnevî", 28/538; Öztürk, *Büyük Türk Mutasavvıfı Muhammed Tevfik Bosnevî Hayatı, Mektupları, Halifeleleri*, 3.

¹³ Azamat, "Mehmed Tevfik Bosnevî", 28/538.

¹⁴ Osmânzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, Haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi, 2006), 4/88-91.

¹⁵ Öztürk, *Büyük Türk Mutasavvıfı Muhammed Tevfik Bosnevî Hayatı, Mektupları, Halifeleleri*, 3.

¹⁶ Komisyon, *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi* (İstanbul: İhlas Matbaacılık, ts), 18/145.

Dergâhî'nin haziresinde medfûn olduğu bilgisi varken¹⁷ *Sefîne'*de Aksaray Sofular' da Şeyh Ekmeleddin Dergâhî'nda medfûn olduğu yazılıdır.¹⁸

Hem İslâm Ansiklopedisi maddesinde hem de Öztürk'ün eserinde Muhammed Tevfik'in yazılı eser bırakmadığı, yüz yüze ders verme ve mektuplar gönderme aracılığıyla irşâd faaliyetlerini yürüttüğü yazılır ki Öztürk'ün eseri bu mektupları sadeleştirme amacıyla kaleme alınmıştır.¹⁹ *Sefîne-i Evliyâ'* da ise "Âsâr-ı Matbûâsı" adlı başlıkta basılmış eserlerine dair 12 kitaplık bir liste verilir.²⁰ Bu listenin varlığı, yazılı eser bırakan Osmanlı âlimlerinin hayatlarına yer veren *Osmanlı Müellifleri* adlı eserde Muhammed Tevfik hakkında bilgi bulunabileceğini akla getirirse de ilgili eserin alfabetik olarak hazırlanmış "Meşâyih" listesinde²¹ de "Ulemâ" listesinde²² de Muhammed Tevfik'in ismi yoktur. Gerçekten yazılı bir eser bırakmış olsaydı *Osmanlı Müellifleri* kitabında kendisine mutlaka yer verilirdi. Dolayısıyla yazılı eser vermediği bilgisi daha doğrudur. Yukarıdaki ihtilafın nedenine gelince Öztürk ve Azamat, Çerkeşizâde Mehmet Tevfik Efendi²³ ile Muhammed Tevfik Efendi'yi aynı kişi sanmışlar; kaynakları, aralarındaki ihtilafları fark edecek kadar dikkatlice incelemedikleri için de iki ayrı kişinin hayatını aynı başlık altında bir araya getirmişlerdir.

Eldeki kaynakların ihtilaflı oluşu, bizi, Türkiye'de eğitimine devam etmiş Bosna kökenli öğrencilerin yüksek lisans ya da doktora düzeyinde yaptıkları bir çalışma olup olmadığını araştırmaya sevk etti. Resmî tez merkezini taradığımızda Nerma Zaimovic'in İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

¹⁷ Azamat, "Mehmed Tevfik Bosnevi", 28/538; Öztürk, *Büyük Türk Mutasavvıfı Muhammed Tevfik Bosnevi*, 6.

¹⁸ Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 4/88.

¹⁹ Azamat, "Mehmed Tevfik Bosnevi", 28/538; Öztürk, *Büyük Türk Mutasavvıfı Muhammed Tevfik Bosnevi*, 105-152.

²⁰ Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 4/88.

²¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Haz. M. A. Yekta Saraç (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2016), 1/9-218.

²² Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/221-483.

²³ Çerkeşizâde'nin hayatı için bk. Şeyma Yeşil, *Çerkeşizâde Mehmet Tevfik Efendi ve Kasâid-i Tevfik'i* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013; Aynur Atar, *Çerkeşizâde Mehmet Tevfik Efendi ve Akaid Risaleleri* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

bünyesinde 2014 tarihinde “Bosnalı Tefvik Efendi’nin Müntehâb Min Kitâb-ı Teşrih Adlı Eseri Üzerinde Dil İncelemesi” başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırladığını gördük. Tezde “Bosnalı Mehmet Tefvik Efendi’nin Hayatı” başlığı vardı. Ancak bu bölüm tamamen bizim zaten ulaştığımız kaynaklar üzerinden hazırlandığı için kendisinden istifade edemedik.

Makale bazında yapılan çalışmalara gelince, yukarıdaki tezin yazarı kendi tezinden “Bosnalı Mehmet Tefvik Efendi’nin Müntehâb Min Kitâb-ı Teşrih Adlı Eserinin İncelemesi” başlıklı bir makale üretmiş ve yayınlamıştır.²⁴ Bunun haricinde bir makale tespit edemedik.

Araştırmaya dair yukarıda verilen detaylar, eldeki tüm imkânlar kullanıldığı halde yeterli kaynağa ulaşamadığının görülmesi için sunuldu. Bu gerçeğe dikkat çektikten sonra elde var olan kaynaklar ışığında hayatının kalan kısmı şöyle özetlenebilir:

Şeyh Muhammed Tefvik Efendi’nin çocukluğu ve gençlik yıllarına dair bir bilgi yoktur. Ancak kendi devrinin paşalarından Hüsrev Paşa’nın (öl. ?) yanında çalışmaya başlaması ve dürüstlüğü sayesinde kısa zamanda onun kethüdâlığına yükselmesinin ardından tanınmaya ve gittiği yerlerde değer görmeye başlamıştır. Bu Hüsrev Paşa’yı, Bosna kökenli, Enderun’da yetişmiş olan, adına Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da hanlar, hamamlar, şifâhaneler bulunan meşhur Osmanlı sadrazamı Hüsrev Paşa’yla (öl. 1632) karıştırmamak gerekir.²⁵

Gençliği ve eğitim durumuyla ilgili kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte mektuplarında pek çok Farsça kelimeye manalarını doğru kullanacak şekilde yer vermesi ve Öztürk’ün sıralamasında 13. sırada bulunan mektubun yarısının Arapça yazılmış olması, iyi bir eğitim aldığına delalet eder. Mektuplarında muhataplarına herhangi bir telkinde bulunurken bunu mutlaka bir âyet ya da hadis-i şerife dayandırması da hem okuduğu âyetlerin manalarına hâkim olduğunu hem de iyi bir hadis eğitimi aldığını gösterir.²⁶

²⁴ Nerma Zaimoviç, “Bosnalı Mehmet Tefvik Efendi’nin Müntehâb Min Kitâb-ı Teşrih Adlı Eserinin İncelenmesi”, *Akademik Matbuat Dergisi* 4/1 (2020), 75-90.

²⁵ Halil İnalçık, “Hüsrev Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/37-40.

²⁶ Öztürk, 1. Mektup, 105; 2. Mektup, 109; 3. Mektup, 111 vd.

2. Muhammed Tevfik Bosnevî'nin Tasavvufa İntisabı

Şeyh Muhammed Tevfik Efendi, kethüdâlığını yaptığı Hüsrev Paşa sayesinde tasavvufla tanışmış, İstanbul evliyasından tasavvuf eğitimi veren ve dergâhlarında müridlerinin seyrüsülûklarıyla ilgilenen on ayrı nakşî şeyhinden sırayla tasavvuf eğitimi almıştır.²⁷ İbadete olan düşkünlüğü, paşa kethüdâsı olmasına rağmen çok mütevazı bir yaşam sürdürmesi, hem dünyevî hem uhrevî işlerindeki muttakî tutumu sayesinde intisap ettiği bu tarikatların hepsinde halifelik makamına kadar yükselmiştir.²⁸ İntisap ettiği tarikatlarda alacağı bir şey kalmadığını anlayınca seyrüsülûkunu tamamlamak niyetiyle Samatya'da bulunan Sa'diyye tarikatının Etyemez Dergâhı'na gitmiş, oranın şeyhi Mustafa Vehbî Efendi'ye bağlanmıştır. Şahsî gayreti ve şeyhinin himmetiyle kısa zamanda bu tarikatta da halifelik makamına yükselmiş, şeyhinin elinden hilafet almıştır. Bir dönem kendisinde istiğrak hali tecelli edince, günlük kırk bin "Ya Kahhâr" tespihatı çekmeye başlamıştır. Bir süre buna devam ettikten sonra etrafındaki eşyadan "Ene'l-Hakk" sadası duymaya başlayan²⁹ Muhammed Tevfik Efendi, yaşadığı bu manevî hali şeyhi Mustafa Vehbî Efendi'ye arz etmiş, kendisine yardımcı olmasını talep etmiştir. Mustafa Vehbî Efendi, kendi tarikatlarında böyle bir şeyin olmadığını, bu meselenin ardına düşmemesini söyleyince, durumu Hüsrev Paşa'yla paylaşmak zorunda kalmıştır. Kethüdâlığını yaptığı Hüsrev Paşa, onu, büyük müşid Halvetî-Şabanî şeyhi Kuşadalı İbrahim Efendi'ye yönlendirmiştir. Kuşadalı'nın huzuruna gösterişli kethüdâ libasıyla çıkan Muhammed Tevfik Efendi, Kuşadalı tarafından muhatap alınmamış, beklediği ilgiyi görememiştir. İkinci gidişinde derviş cübbesiyle huzura girince Kuşadalı kendisine hüsn-ü muhabbetle muamele etmiş; geçmiş hayatını ve tasavvuf sülûkunda kat ettiği merhaleleri anlatması için ona imkân vermiştir. Başından geçenleri anlattığı Kuşadalı'nın kendisini

²⁷ Azamat, "Mehmed Tevfik Bosnevî", 28/538.

²⁸ Öztürk, 1. Mektup.

²⁹ Bu tür subjektif tecrübelerin ilmî bir karşılığı yoktur. Bu gibi bilgilere ya ilgili kişinin öğrenci ve müritleriyle yaptığı sohbetler ya da hocasının tarihçe-i hayatını yazmak isteyen talebelerin verdikleri mülakatlar sayesinde ulaşılır. Bosnevî'nin tarikatların taç, post, hırka gibi ritüellerine bile iltifat etmediği, son derece mütevazı bir hayat yaşadığı dikkate alınca, gerçekten yaşamış olsa bile böylesine mahrem tecrübeleri kimseyle paylaşmayacağı ortadadır. Dolayısıyla bu bilgilerin onun hayatını yazıya geçirenler tarafından kendisini tanyanlardan toplandığı, gerçekliği tartışmalı bilgiler olduğu söylenebilir.

mürüdlüğe kabul etmesi üzerine ona intisap etmiş, diğer tarikatlarda hilafet makamında olmasına rağmen Kuşadalı'nın yanında mübtedî bir mürid olarak bulunmaya rıza göstermiştir. Bu haber önceki şeyhi Mustafa Vehbî Efendi'ye ulaştığında Muhammed Tevfik'e gönül koymuş, kendisiyle olan irtibatını kesmiştir. Bunun üzerine zamanın tasavvuf büyüklerinden Sünbülî şeyhi Râzî Efendi devreye girmişse de Mustafa Vehbî Efendi sulh olmaya rıza göstermemiştir. Durumu öğrenen Kuşadalı İbrahim Efendi, yeni müridine, Etyemez Dergâhı'na dönerek eski hocasına hizmet etmesini emretmiş, bunun üzerine Muhammed Tevfik Efendi vefatına kadar eski şeyhinin yanında kalarak ona hizmet etmiştir. Ancak bu arada Kuşadalı'ya intisabını sürdürmüş ve onun talimatlarına göre seyrüsülûkunu ikmâle devam etmiştir. Nihâyet istenen mertebeye ulaştığında Kuşadalı da kendisine icâzet vermiş, kendi halifesi olarak atamıştır. 1846 yılında Kuşadalı vefat edince onun irşâd postuna Şeyh Muhammed Tevfik oturmuş ve 1866 yılında vefat edinceye kadar yirmi yıl boyunca bu hizmeti sürdürmüştür. Kabri, Üsküdar İnadiyye'de Nalçacı Halil Efendi Dergâhı'nın haziresindedir.³⁰

On nakşî şeyhinden ders alan ve hepsinin hilafetine yükselen Muhammed Tevfik Efendi, Etyemez Dergâhı'nda Mustafa Vehbî Efendi'den Sa'diyye tarikatının ve nihâyet Kuşadalı İbrahim Efendi'den Halvetî-Şâbânî tarikatının da hilafetini alınca, toplamda on iki ayrı hilafet almış oldu. Manevî eğitimi bu denli güçlü olan Muhammed Tevfik'in maddî eğitimine dair elimizde herhangi bir bilgi yoktur. Ancak onun Kuşadalı İbrahim Efendi'nin metodunu takip ettiği, dünya makam ve lüksüne rağbet etmediği gibi tarikat geleneğinde yer alan taç, hurka, şeyhten imzalı icâzet gibi geleneklere dâhi iltifat etmediği, yazılı eser bırakmadığı bilinmektedir. O, irşâd postuna oturduğu yirmi yıl boyunca müridlerini ya hoca-talebe ilişkisi içinde yüz yüze ya da kendilerine yolladığı mektuplar aracılığıyla irşâd etmiştir.

Tefsir metodunu belirlemeye çalıştığımız eser *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, meclis/oturumlar halinde yapılan derslerin öğrenciler tarafından kaleme alınmasıyla vücuda gelmiştir. Eserde ele aldığı konuyla ilgili çok çeşitli tefsir kaynaklarına atıfta bulunması, hangi bilginin nerede geçtiğine dair hafızasından kaynak isimleri vermesi tefsir literatürüne olan hâkimiyetini

³⁰ Azamat, "Mehmed Tevfik Bosnevî", 28/538; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 88-91.

gösterir. Yine kendisine mektup gönderdiği kişilerin arasında Bosna Valisi Osman Paşa ve Kudüs Valisi Hafız Paşa'nın yanı sıra müftü ve müderrislerin bulunması, onun ilmî seviyesi hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir. Bizzat kendisini tanıyanlarla görüştüğünü bildiren Hüseyin Vassâf, onun maddî ve manevî üstünlüğünün ulemâ, urefâ, fuzelâ ve meşâyih (âlimler, arifler, erdem sahipleri ve şeyhler) tarafından tasdik edildiğini bildirir. Daha sonra mektuplarından birinde vahdet-i vücud'a yönelik yaptığı bir açıklamayı naklen verir. Muhammed Tevfik'in bu mektubunda mükellefin kimliğine yönelik âyetler ışığında yaptığı diyalektik yorumlar hayranlık vericidir.³¹

Hayatına dair kaynakların sınırlı olmasının yanında Muhammed Tevfik Efendi hakkında verdikleri bilgilerin ihtilaflı olması birazdan tefsir metodu yönünden inceleyeceğimiz kaynağın ona aidiyeti noktasında tereddüt yaşanmasına neden olur. Ancak kaynaklarda eser bırakmadığı, yüz yüze eğitim metoduyla öğrencilerini yetiştirdiği yazılıdır. *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî* (Hammâmî'nin Duha Sûresi Tefsiri) adlı eseri incelendiğinde canlı ders ortamının kâğıda taşınmasıyla oluşturulmuş bir eser olduğunu görülür. "Meclis" adı verilen ders oturumları sıralı olarak sonradan kâğıda aktarılmış ve ilgili malumat, yazarlar tarafından Hammâmî Efendi'ye nispet edilmiştir.

Eldeki eseri kıyaslamak ve fikir sahibi olmak için hem Arapça taş baskısı hem de Ali Eren tarafından tercüme edilmiş³² hali bulunan ve Hammâmî Efendi'ye nispet edilen diğer bir eser, *Yasin Sûresi Tefsiri* adlı kitap incelendiğinde hâmişleri, içeriği, dil üslubu, atıfta bulunduğu tefsir kaynakları yönünden tamamen Hammâmî tefsiriyle örtüştüğü görülür.

Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî adlı kitabın sonunda eserin yazılma tarihi hicri 1270 olarak verilmektedir (Ek: 3) ki bu da Muhammed Tevfik'in ellili yaşlarda olduğu, öğrenci okuttuğu döneme denk gelir. Dolayısıyla hem isim hem tarih hem uygulanan yöntem ve hem de kaynaklarda hakkında verilen bilgiyle örtüşünce bu eserin Muhammed Tevfik Bosnevî'nin ders halkalarında oluştuğunda şüphe kalmaz.

³¹ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Eoliyâ*, 88-91.

³² Ali Eren, *Yasin Tefsiri Hammâmî Tercümesi* (İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2017).

3. Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî (Hammâmî'nin Duha Sûresi Tefsiri) Adlı Eser

Öncelikle belirtelim ki bu eser, bizzat Hammâmî Efendi tarafından kaleme alınmış değildir. Yukarıda tarihçe-i hayatında da değinildiği üzere Hammâmî Efendi yazılı eser bırakmamış, irşâd faaliyetlerini hoca-talebe ilişkisiyle ve kişiye özel mektuplar aracılığıyla yürütmüştür. Şu anda ele aldığımız *Duha Sûresi Tefsiri* de onun öğrencileriyle yüz yüze yaptığı derslerin, talebeleri tarafından kaleme alınmasıyla teşekkül etmiş bir metindir. Elimizdeki metinden derslerin farklı celseler halinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Metni taş baskıya hazırlayan kişinin kimliği kitabın sonunda “كتبه مصطفى شكر غفر الله ذنوبه: Bu kitabı Mustafa Şükrü yazdı. Allah onun günahlarını affetsin.” cümlesiyle belirtilmiştir. Başından sonuna kadar Arapça kaleme alınmış olan eserin sevabının hediye edildiği son kısmında yapılan dua Türkçe'dir. Toplam 208 sayfadan oluşan kitabın nerede basıldığına dair bir bilgi yoktur. Matbaa adı ya da şehir belirtilmemektedir. Kitabın kapağını açınca ilk sayfada bir kütüphane mührüyle karşılaşılır. Ön kısmı silindiği için anlaşılmayan bu mühürde “... Selimiye Kitaplığı 3313” yazılı olduğu görülür (Ek-1).

Aslında kitap Rahmân sûresinin tefsiriyle başlar. Ancak bu bölümün başında Hammâmî Efendi'ye ait olduğu bilgisi bulunmaz (Ek-2). Ele aldığımız *Duhâ Sûresi Tefsirinde* ise “Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî” yazar ve bölüm doğrudan kendisine nispet edilir. Buna rağmen üslup olarak Rahmân sûresi tefsirinin de tamamen sonraki Duhâ sûresi tefsiriyle aynı olduğunu görmek, bizi, ilgili eserin başka nüshalarını araştırmaya yönlendirdi. 1307 tarihli Derseâdet Yayınları tarafından basılmış diğer bir taş baskıya ulaştık. Bu kitap toplam beş bölümden oluşuyordu. *Eûzu Tefsiri* ve *Besmele Tefsiri* diye adlandırılan iki bölümün ardından Rahmân, Duhâ ve Hümeze sûrelerinin tefsirlerine yer verilen kitapta ilk iki bölüm Hammâmî Efendi'ye nispet edilmez. Bu kitapta diğer nüshadan farklı olarak Rahmân sûresi de ona nispet edilir ve kapak kısmında şöyle bir nota yer verilir: “İşbu mecmuada euzu ve besmele ve Hammâmî'nin Rahmân, ve'd-Duhâ ve Hümeze Sûrelerinin resâil-i nefiseleri münderic olarak...” (Ek -4) Bu not haklı olduğumuzu ortaya koyar ve Rahmân Sûresi tefsirinin de ona ait olduğuna dair düşüncemizi teyid eder.

Eser fiziksel yapı olarak şöyledir: Sayfanın tamamını kapsayan büyük bir dikdörtgen çerçevenin içinde asıl metin bulunur. Onun kenarında da hâmişler kayıtlıdır. Her sayfada olmasa da sayfaların çoğunda bu dikdörtgen çerçevenin içinde daha küçük yeni bir dikdörtgen çerçeve yer alır. Yani aynı sayfada üç ayrı kişi tarafından kaleme alınmış, biri diğerinin daha genişletilmiş haliyle aynı âyetleri tefsir eden üç eser bir aradadır. Bu, Osmanlı'nın son dönemlerinde kaleme alınan eserlerde sıklıkla görülen bir uygulamadır. *Tefsîru Hâzin*, bunun en meşhur örneklerinden biridir. Ancak tüm kitap boyunca, hangi metnin kim tarafından kaleme aldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. Sadece son sayfada çok kapalı bir ifadeyle “*كتبه مصطفى شكر*: Bu kitabı Mustafa Şükrü yazdı” denilerek Mustafa Şükrü ismine değinilirse de Mustafa Şükrü'nün ana çerçevenin içindeki metni mi, kenarlardaki hâmişleri mi yoksa sayfa içi küçük dikdörtgenlerde yazılı olan bölümü mü kaleme aldığı belli değildir.

4. Duhâ Sûresi Bağlamında Tefsir Metodu

Muhammed Tevfik Efendi'nin tefsir metoduna gelince onu şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Sûreyi tefsir etmeye başlarken, Allah'ın kitabını açıklamak gibi faziletli bir görevi kendisine nasip eden Rabbine çeşitli övgülerle şükrettikten sonra ele aldığı sûreyi tefsir kaynakları, hadis-i şerifler ve konunun anlaşılmasını sağlayacak menkıbeler ve özlü hikâyeler eşliğinde açıklayacağını belirtir.³³ Bu, onun genel üslubudur ve yaptığı tüm derslerde aynı şekilde davranır. “Meclis” diye adlandırılan ders oturumlarının tamamı Allah'a (cc) hamd, Rasulüne salât-ı selam ve kulluğun gereklerini hatırlatan âyet-i kerimelere yönelik ince mesajlarla başlar.³⁴

2. Sûrenin faziletine yönelik rivâyetler varsa, senetleri Allah Rasulüne (sav) ulaşsın ya da ulaşmasın hepsini verir. Bahsi geçen rivâyetlerin sıhhati, Hammâmî Efendi için bir sorun teşkil etmez. Müfessirlerin fezâil-i suver'e yönelik rivâyetlerde mütesâhil davranma geleneği onda da görülür. İlgili rivâyetlerin tahkik ve tahrîçlerini bizzat yapacak donanımına sahip olduğu halde

³³ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 98.

³⁴ *Meclisu'l-Humeze li'l-Hammâmî*, 168-169.

böyle bir girişimde bulunmaz. Hatta daha önceden telif edilmiş cerh-ta'dîl kitaplarında bu rivâyetler hakkında ne denildiğine dâhi bakmaz.

Hammâmî, eserinde ele aldığımız Duhâ Sûresinin okunmasını teşvik eden herhangi bir rivâyet vermemiştir. Ancak bu çalışmada amacımız onun tefsir metodunu belirlemek olduğundan diğer sûrelerde nasıl davrandığını belirlemek üzere yaptığımız araştırmada Hümeze sûresiyle ilgili şu iki rivâyete yer verdiğini gördük:

“Hz. Ali'nin Rasulullah'tan (sav) aktardığına göre o şöyle demiştir: ‘Her kim ki Veylu’l li külli humeze’yi okursa Allah yolunda Uhud dağı ağırlığınca altın tasadduk etmiş gibi olur ve Allah Teâla ona her bir âyet için altı yüz hasene verir.” “Kim ki farz namazlarında veylu’l li külli humeze’yi okursa fakirlik ondan uzaklaştırılır, rızkı tedarik edilir ve kötü ölümden korunur.”³⁵

Muhammed Tevfik Efendi'nin dersinde zikrettiği bu iki hadisin kaynağını ve sıhhatini araştırdığımızda her iki rivâyetin de hadis literatüründe onun verdiği lafızlarla bulunmadığını gördük. Bunun üzerine Hümeze sûresi hakkında farklı tariklerle gelmiş fazilet hadisi var mı diye yeni bir araştırma yaptığımızda yine aynı sonuçla karşılaştık ve hadis müellefâtı içerisinde Hümeze Sûresi'nin faziletine yönelik herhangi bir hadis-i şerif bulunmadığını tespit ettik. Bu, genel geçer bir durum olduğundan yadırgamadık ve bu defa tefsir kaynaklarına yöneldik.

Muhammed Tevfik Efendi'nin verdiği iki hadise yönelik tefsir kaynaklarında yaptığımız araştırmada, mezkûr hadislerin bu lafızlarla tefsir kaynaklarında da bulunmadığını gördük. Sadece Ebu Hafs'ın *el-Lubâb* adlı eserinde ilk beş kelimesi Hammâmî Efendi'nin rivâyetiyle örtüşen şöyle bir hadis-i şerife rastladık: “Her kim ki veylu’l li kulli hümeze’yi okursa, ona, Muhammed aleyhisselam ile alay edenlerin sayısının on katı ecir verilir.”³⁶ Bunun ardından Hümeze Sûresiyle ilgili başka fazilet hadisi var mı diye araştırdığımızda lafzı ve içeriği Hammâmî Efendi'nin verdiğiinden farklı olan ancak biri diğerinden alınmış, tamamıyla aynı lafızlarla gelen şu rivâyetin bir kaç kaynakta

³⁵ *Meclisu'l-Humeze li'l-Hammâmî*, 169.

³⁶ Ebu Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali en-Nu'mânî, *el-Lubâb fî ulûmi'l-Kitâb*, thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 20/495.

geldiğini gördük: "Her kim ki el-Hümeze Sûresi'ni okursa, Allah ona Muhammed ve ashabıyla alay edenlerin sayısının on katı hasene verir."³⁷

Tüm bu çalışmanın sonunda Hammâmî Efendi'nin tefsir usulü açısından hadis kullanımına dair şunu ifade edebilme imkânına sahip olduk: Hammâmî Efendi, sahih kaynaklarda göremediğimiz birtakım rivâyetleri terğîb ve terhîb amacıyla nakletmekte bir sakınca görmemiştir. Tabii bu kabul edilebilir bir durum değildir. Beğavî (öl. 516/1122), Zemahşerî (öl. 538/1144), Beydâvî (öl. 685/1286), Ebu's-Suûd (öl. 982/1574) gibi pek çok müfessir, eserlerinde sûrelerin faziletine dair uydurma rivayetlere ve israliyâta yer verdikleri için ağır eleştirilere maruz kalmışlardır. Dolayısıyla Hammâmî Efendi'nin de derslerinde böylesi rivayetlere itibar etmemesi hem kendisi hem de öğrencileri adına daha isabetli olurdu.

3. Hammâmî Efendi, tefsirini yaptığı sûre bir sebab-i nüzûle binaen nâzil olmuşsa, ilgili sûrenin tefsirine girişte bu sebab-i nüzûlü verir. Bunu daha önceki derslerinde yapmış olsa da tekrarın yararına olan inancı, Hammâmî Efendi'yi, üşenmeden aynı açıklamayı yeniden yapmaya sevk eder. Duhâ Sûresi'nin inişiyile ilgili ise şu bilgilere yer verir:

"Allah Rasulü bir gece rahatsızlandı. İki ya da üç gece (kendisine has gece ibadetini yapmak üzere) kalkmadı. Bunun üzerine bir kadın -ki onun Ebu Leheb'in Tebbet Sûresi'nde Allah (cc) tarafından kınanan karısı Ümmü Cemil olduğu söylenir- Rasulullah'a gelerek "Ya Muhammed! Şeytanının seni terk ettiğini görüyorum." dedi. Bunun üzerine bu sûre indi."³⁸ Bu bilgiyi verdikten sonra Duhâ Sûresi'ni açıklamaya başlar.

4. Kur'ân'ın verdiği mesajları idrak etmenin birinci şartı, âyet lafızlarını doğru anlamaktır. Bunun için âyetler öncelikle kelime düzeyinde sarf (morfoloji, biçim bilgisi) ve iştikâk (etimoloji, kökbilim) yönünden ele alınmalı, kelimelerin nüzûl zamanındaki manaları doğru tespit edilmelidir. Kelime anlamları eksiksiz bir şekilde tespit edildikten sonra âyet, nahiv (sentaks, söz dizimi)

³⁷ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 4/796; Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-akli's-selîm* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts), 9/199; Nâsiruddîn Ebu Saîd el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418), 5/338.

³⁸ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 99.

açısından ele alınmalı, kelimelerin cümlede nasıl bir dizilimle cümle oluşturdukları araştırılmalıdır. Kelime ve cümle bazında yeterli tahlil yapıldıktan sonra âyetler barındırdıkları edebî sanatlar yönünden incelenmelidir. Zira Kur'ân, bilinen edebî türlerin hiçbirine uymayan, kendi şahsına münhasır bir üslup kullanmakta; sürekli değişen hitap yöntemleriyle dilin imkânlarını sonuna kadar zorlamakta ve mesajını en doğru şekilde muhataplarına ulaştırma-ya önem vermektedir. Basit haber cümleleri kurduğu gibi içinde çeşitli edebî sanatları barındıran cümleler de kullanabilmektedir. Kurallı cümlelere yer verdiği gibi içinde takdîm-te'hirlar, hazifler, ziyadeler bulunan kuralsız cümlelere de yer verebilmektedir. Yine cümlelerinin etkisini arttırmak adına mecâz, istiâre, teşbîh, kinâye, telmîh, intâk, teşhîs vb. sanatlardan yararlanmaktadır. Mana kadar ses uyumunu da gözetken Kur'ân, kelimeler arası tenâfur oluşmaması için sözcük seçimine dikkat etmekte; lafzının aynı anda hem gönüllere hem de hislere hitap etmesi için seci, kâfiye ve murâat-ı fevâsıl (cümle sonlarının uyumlu olmasını gözetme) gibi dil unsurlarından istifade etmektedir.

Tüm bu durumları göz önüne alan Hammâmî Efendi'nin önceliği, kelime ve onun morfolojisidir. Bir âyette geçen kelimeleri açıklamadan bütün halinde âyetin ne demek istediğine yoğunlaşmaz. Sürenin kelimelerini açıklarken, onların anlamlarını öncelikle Kur'ân'da arar. Çünkü bazı kelimeler Kur'ân'da mükerreren geçer ve siyaklarından hareketle kelimenin anlamını tespit etmek mümkündür. Bu nedenle onlara Kur'ân bütünlüğü içinde yaklaşır. Mesela ele aldığımız sûreye adını veren "duhâ" kelimesiyle ilgili "(Yüce Allah burada) güneşin yükselme vaktine yemin etmiştir." der ve kelimenin anlamını verir.³⁹ Daha sonra diğer vakitler içinde neden üzerine yemin etmek için duhâ vaktinin seçildiğini açıklarken Hz. Musa ile Yüce Allah'ın konuşmasının bu vakitte gerçekleştiğini, sihirbazların Hz. Musa'ya bu vakitte iman ettiklerini, Allah Teâlâ'nın A'raf sûresinde "Yoksa o ülkenin halkı geceleyin uyurlarken kendilerine azabımızın gelmeyeceğinden emin mi idiler?"⁴⁰ buyurduktan sonra "Veya o ülke halkının güpegündüz eğlenirken kendilerine azabımızın gelmeyeceği konusunda güvenceleri mi vardı?"⁴¹ diyerek "beyât" kelimesinin

³⁹ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 99.

⁴⁰ el-A'râf 7/97.

⁴¹ el-A'râf 7/98.

karşılığında “duhâ” kelimesini kullandığını hatırlatır, Kur’ân ve sünnet kaynaklı bilgiler ışığında duhâ vaktinin faziletini okuyucuya iletir.

Tabii bu söylediklerinin kendisine ait olduğu sanılmasın diye istifade ettiği kaynakları da özellikle belirtir. İlgili sayfada verdiği bu bilgilerin kaynağına bir defa parantez içinde “Kâdî” diyerek *Envâru't-Tenzîl*'in müellifi Kadı Beydâvî'ye, bir defa da “*Meâlim*’de böyledir” diyerek İmam Beğâvî'ye göndermede bulunur, verilen malumatın kitabî olduğuna vurgu yapar.⁴²

Onun bu usulü, araştırmacılar için sıkıntılı bir durumdur, zira gönderme yaptığı ismi ya da eseri bilmeyen biri, kastının kim ya da hangi kitap olduğunu anlamak için ek bir çaba harcamak, araştırma yapmak zorunda kalır. Mesela mükerreren atıfta bulunduğu ve parantez içinde sadece “حنفي/Hanefî”⁴³ rumuzuyla verdiği kişi Ebu's-Suûd olup onun *İrşâdu'l-Akli's-Selîm* adlı eserine göndermede bulunmaktadır. Ancak bazı yerlerde Ebu's-Suûd'un adını açıkça verdiği⁴⁴ halde bazen de rumuzuyla yetinir. Dolayısıyla bu rumuzun Ebu's-Suûd'a ait olduğunu bilmeyen biri, kimin kastedildiğini anlayamaz. Diğer bir sıkıntı da ilgili bilgiyi, bahsi geçen eserin neresinden aldığını belirtmemesidir. Kadı Beydâvî'nin *Envâr* adlı eseri üç cilt, İmam Beğâvî'nin *Meâlim* adlı eseri üç cilt, Ebu's-Suûd'un *İrşâd* adlı tefsiri ise beş cildir. Söz konusu bilginin doğruluğunu araştırmak isteyen biri, kendisine atıf yapılan orijinal eserde bu bilgiyi görmek isterse cilt/sayfa veya sûre/âyet numarası verilmediği için ciddi bir sıkıntı yaşar.

Yine bazen sadece Türk dünyasında meşhur olan ancak eserleri hakkında herkesin bilgi sahibi olmadığı müellifleri ismen verir. Örneğin, Hz. Peygamber'e vahyin gelmesinin gecikmesi ve bunun üzerine kendisine yapılan sözlü saldırılar Duhâ Sûresinin nüzûlüne sebep olmuştur. Hammâmî Efendi, bu konuya dair şu meşhur rivâyeti 950/1543 vefat tarihli Şeyhzâde'den naklen verir: “...Cebrail indiğinde Hz. Peygamber ona vahyin gecikme sebebini sordu. Cebrail de kendisine, ‘Bilmez misin ki biz (melek)ler içinde resim ve köpek bulunan evlere girmeyiz? dedi.”⁴⁵

⁴² *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 99.

⁴³ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 99, 101.

⁴⁴ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 100, 101.

⁴⁵ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 102.

Şeyhzâde, aslen İzmitli bir âlim olup, Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'ine yazdığı *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl* adlı kitabıyla meşhur olmuştur. Bahsi geçen eser, adından da anlaşılacağı üzere geç dönem bir hâşiye çalışmasıdır.⁴⁶ Sebeb-i nüzûl gibi sadece hadisten hareketle bilinebilecek bir konunun, hadis kaynakları referans gösterilmekle ya da sebep-i nüzûle yönelik yazılmış Vâhidî'nin (öl. 468/1075) *Esbâbu'n-Nüzûl*, Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *Lübâbu'n-Nukûl* gibi eserlerinden alınarak aktarılması beklenir. Buna rağmen Hammâmî Efendi'nin, tüm İslâm âleminde bir tefsir otoritesi olarak kabul gören Suyûtî'den değil de ondan 38 yıl sonra vefat etmiş ve kaleme aldığı eserlerin büyük kısmı şerhten⁴⁷ ibaret olan Şeyhzâde'den nakilde bulunması kesinlikle tesadüfle açıklanamaz. Hammâmî Efendi gibi derin ilim sahibi biri elbette sebep-i nüzûlü hadis kaynaklarından vermesi gerektiğini bilir. Onun Şeyhzâde'den nakilde bulunması, öğrencilerinin Osmanlı'nın bu büyük âlimlerinin varlığından haberdar olması amacına matûf olsa gerektir. Öğrencilerde, isimlerini tekrar tekrar duydukları Osmanlı ulemâsına yönelik bir merak oluşturmak ve onları araştırmalarını sağlamak istediği de düşünülebilir.

5. Hammâmî Efendi, öğrencilerine yönelik şifahen ders yapmaktaydı ve burada amacı bir kitap ya da makale yazmak değildi. Anlattıklarının öğrencileri tarafından not alınıp, yazılı hale dönüştürülmesiyle elimizdeki metin oluşmuştu. Dolayısıyla eserde konular belli bir sistematik içinde, akademik bir dil kullanılarak ele alınmamış; bu da konuların dağılmasına, konudan konuya geçilmesine neden olmuştur. Örneğin Duhâ Sûresi'nin iniş nedeninin

⁴⁶ Erdoğan Baş, "Şeyhzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/97-98.

⁴⁷ Şeyhzâde'nin alanında büyük kıymeti haiz temel eserlere yönelik yazdığı şerhler şunlardır: 1. Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl ve esrâri't-te'vîl, 2. Şerhu Miftâhî'l-'ulûm, 3. Şerhu Meşâriki'l-envâr, 4. Şerhu Vikâyeti'r-rivâye fi mesâ'ili'l-Hidâye, 5. Şerhu Kaşideti'l-Bürde, 6. Ta'lik 'alâ Şerhi'l-Hidâye, 7. Şerhu Ferâ'izi's-Sirâciyye, 8. Şerhu Kavâ'idî'l-i-râb, 9. Şerhu Nuqtatî'l-beyân, 10. Şerhu Hırzî'l-emânî. Baş, "Şeyhzâde", 39/97-98.

Bu çalışmalar, Şeyhzâde'nin ulûm-u diniyyede ne denli geniş bir birikime sahip olduğunu ve tek bir ilimde derinleşmek yerine senkretik bir yaklaşımla tüm ilimlerde kendisini yetiştirdiğini gösterir. Dikkat çeken diğer bir husus da üzerine şerh yazdığı eserlerin hemen hepsinin kendi alanında eskimeyen eserler olduğudur. Şeyhzâde tefsir, hadis, fıkıh, kelam, lügat eserlerinden faydasının en yüksek olduğuna inandığı kitapları seçmiş ve onlara yönelik yazdığı şerhlerle bu değerleri herkesin anlayacağı sarih bir dille yeniden okuyucuya buluşturmuştur.

anlatıldığı kısımda Ümmü Cemil'in adı geçince, hemen parantez arası bir malumat sunulmuş, Ümmü Cemil'in ve oğlu Utbe'nin Hz. Peygamber'e verdikleri eziyet nedeniyle Hz. Peygamber tarafından Utbe'ye beddua edildiği ve onun çölde bir aslan tarafından parçalandığı bilgisine yer verilmiştir.⁴⁸ Yani konular ders ortamında ve sohbet havasında anlatıldığı için sözün geldiği yerde rahatlıkla farklı konulara, ulûmu'l-İslâmiyye'nin farklı disiplinlerine geçişler yapılmış, senkretik bir yaklaşım sergilenmiştir. Ancak dersin canlı yapıldığı meclislerde bu durum öğrenciler için bir sorun oluşturmamış, aksine verilen ara bilgiler sayesinde dikkatlerinin dağılması engellenmiştir.

Hammâmî Efendi'nin senkretik yaklaşımına ikinci bir örnek daha vermekle iktifa edeceğiz. Hammâmî Efendi, Duhâ Sûresi'nin sebab-i nüzulünü şöylece özetler: Peygamber kendisine sorulan bir sorunun cevabını "inşallah" demeksiniz yarın bildireceğini söyleyince belli bir süre vahiy kesilmişti. Bu da müşriklerin kendisiyle istihzâ etmesine, "Şeytanı onu terk etti." şeklinde alaycı cümleler kurmalarına neden olmuştu. Tabii bu durum Hz. Peygamber'i ziyadesiyle üzmüştü. Derken Duhâ Sûresi indi. Cebrail aleyhisselam'ın gelişine çok sevinen Hz. Peygamber, sevincini tekbir getirerek gösterdi. Bu bilgiyi sûfî müfessir Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin (öl. 373/983) tefsirinden aktaran Hammâmî Efendi, hemen parantez arası bir bilgi sunarak şöyle der: "Hz. Peygamber, bunu (sûrelerin başında tekbir getirmeyi) kendisine bir sünnet edindi. Zira Mekke ekolünün kıraatında Hz. Peygamber'in getirdiği bu tekbire binaen Duhâ Sûresi'nden başlanarak her sûrenin başında tekbir getirilir. Kur'ân bitene kadar her sûrede böyle yapılır."⁴⁹ Dikkat edilirse sebab-i nüzûlü anlatırken fikhî bir konuya geçiş yapmış, yeni ve lüzumlu bir bilgiyi öğretme fırsatını kaçırmamıştır.

6. Âyetleri açıklarken öncelikle diğer Kur'ân âyetlerine başvurur. Mesela "Elbette Rabbin sana verecek sen de hoşnut olacaksın."⁵⁰ âyetini Kur'ân bütünlüğü içinde açıklarken Hz. Peygamber'e verilecek şeyin İsrâ Sûresindeki "Umulur ki Rabbin seni Makâm-ı Mahmûd'a sahip kılar."⁵¹ âyetinin haber verdiği Makâm-ı Mahmûd olduğunu söyler. Daha sonra Ebu Ubeyde et-

⁴⁸ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 99-100.

⁴⁹ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 107.

⁵⁰ ed-Duhâ 93/5.

⁵¹ el-İsrâ 17/79.

Tûsî'nin "Rabbin sana verecek sen de hoşnut olacaksın âyeti, 'Gecenin bir kısmında da uyanıp teheccüd namazı kıl' âyetine işaret etmektedir. Zira seven, sevdiğiyle yalnız olmak ister ve onu başkalarına ünsiyet kurmaktan alıkoymaz. Burada Yüce Allah da Hz. Peygamber'i gecenin karanlığında kendisine münâcat etmeye çağırmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in uyumaması gerekir. Çünkü uyku, bir gaflettir. Gaflet ise sevgiliye yaraşmaz."⁵² şeklindeki yorumuna yer verir.

Hammâmî Efendi, Kur'ân'a vâkıftır ve anlattığı her konuyla ilgili âyetleri arka arkaya dizilemekte, hiç sıkıcı olmayacak bir üslupla konudan konuya geçebilmektedir. Bu geçişleri âyetler, hadis-i şerifler ve çeşitli menkıbeler aracılığıyla yaptığı için, okuyucu, ilgili konuya ne zaman intikal edildiğini bile hissetmemektedir. Mesela tefsir esnasında söz cehennem gelip de cehennemi anlatmaya başladığında, "Sizden ona (cehenneme) uğramayacak yoktur"⁵³, "Ama gerçekten kendileri için, katımızdan iyilik ve güzellik yazılmış bulunanlara gelince, böyleleri cehennemden uzak tutulacaklardır."⁵⁴, "Sonra takva sahiplerini kurtarır, zalimleri (orada) terk ederiz."⁵⁵ vb. pek çok âyet-i kerimeyi arka arkaya hatırlattıktan sonra bu âyetlerin anlaşılmasına katkı sağlayacak hadis-i şerifleri de verir.⁵⁶ "Sizden cehenneme uğramayacak yoktur" âyetini açıklarken şu rivâyeti aktarır: "Cebraîl, Hz. Peygamber'e cehennemde olacakları anlattı. Hz. Peygamber günlerce insanlardan gizlendi. Sürekli ağlıyordu. Durum Hz. Fatıma'ya haber verildi. Fatıma babasına geldi ve 'Babacığım sana ne oldu?' dedi. Hz. Peygamber, ona bu âyetin indiğini anlattı ve dedi ki: 'Cehennemden ateşi şiddetli, dibi derindir...'⁵⁷ Görüldüğü üzere ilgili âyet, tam da kendisini ilgilendiren hadisler ışığında açıklanmıştır.

7. Hammâmî'nin tefsirde başvurduğu ikinci kaynağı her zaman hadis-i şeriflerdir. Mesela Duhâ vaktinin faziletlerini açıklarken, Yüce Allah'ın bu vaktin üzerine yemin ettiğini, Hz. Peygamber'in de Duhâ namazına büyük ehemmiyet verdiğini söyledikten sonra bu iddiasını hemen bir hadis-i şerifle

⁵² *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 118.

⁵³ Meryem 19/71.

⁵⁴ el-Enbiya 21/101.

⁵⁵ Meryem 19/72.

⁵⁶ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 144.

⁵⁷ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 144.

perçinler ve şu rivâyeti aktarır: “Hz. Peygamber buyurdular ki: Her kim ki Duhâ'nın hakkını gözetirse, denizin köpükleri kadar çok da olsa günahları affedilir.”⁵⁸

Yine “O, Seni yetim (ve yalnız) bulup da barındırmadı mı?”⁵⁹ âyetiyle ilgili şöyle bir hadise yer verir: “Hz. Peygamber dedi ki: Ben daha önce istemiş olmanın sevinciyle Rabbinden bir şey istedim ve dedim ki: Ey Rab-bim! Benden önce gelmiş öyle peygamberler var ki sen kiminin emrine rüzgârı verdin (Burada Süleyman b. Davud'u andı), kimi ölüleri diriltiyordu; (burada İsa'yı andı) kimine şöyle kimine böyle... Bunun üzerine Allah, “Ben seni yetim bulup barındırmadım mı?” dedi. Hz. Peygamber, “Evet barındır-dın” dedi. “Seni yolunu şaşırmış bulup da doğru yola iletmedim mi?” dedi. Hz. Peygamber, “Evet” dedi. “Seni muhtaç bulup zenginleştirmedim mi?” dedi. Hz. Peygamber, “Evet” dedi. “Senin göğsünü açmadım mı, üzerindeki yükü kaldırmadım mı?” dedi, Hz. Peygamber, “Evet” dedi.”⁶⁰

Ancak burada ilgili rivâyetin başı ve sonu belli olmadığı gibi cümlelerde çok ciddi yazım yanlışları da bulunmaktadır. Aslında metnin öğrenciler tara-fından hazırlandığı düşünülünce, bu tür yazım yanlışlarını normal karşılaya-biliriz. Eğer metni hocalarına arz etselerdi, bahsi geçen yanlışları Hammâmî Efendi düzeltirdi. Bu yapılmadığına göre, metnin hocaya arz edilmediği söy-lenebilir. Çünkü bu yazım yanlışları tüm metin boyunca devam etmekte, basit bir isim tamlaması oluşturmada dâhi sorunlarla karşılaşmaktadır. Kitabın bir bölümünde “في التفسير الإمام النسفي” denilmekte,⁶¹ muzâfa elif-lam koymak gibi fahiş bir hata yapılmaktadır. Öğrencilerine tefsir dersini Arapça anlatacak seviyede bilgi sahibi olan Hammâmî Efendi'nin bu yanlışları yaptığını kabul etmek mümkün görünmemektedir.

8. Tefsir yaparken, ilgili kelimedede farklı kıraatler varsa bunu belirtir. Eğer bu kıraat farklılığı manaya etki ediyorsa, manadaki değişikliğin ne şekilde gerçekleştiğini açıklar. Ancak bu farklı okuyuşun kime ait olduğu; mütevatir, meşhur, şazz veya mevzu... kıraatin türünün ne olduğu Hammâmî Efendi

⁵⁸ Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî, 107.

⁵⁹ ed-Duhâ 93/6.

⁶⁰ Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî, 139.

⁶¹ Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî, 144.

için önemli değildir. O, daha çok manaya odaklanır ve kıraat sahibine değinmeden farklı kıraati verir. Mesela “مَا وَدَّعَكَ/mâ veddeake” âyetini açıklarken şöyle der: “Veddea kelimesi şeddesiz olarak vedea şeklinde de okunmuştur. Şeddesiz okunduğu zaman mâ terakeke (seni terk etmedi) anlamı kazanır ve sûrenin başındaki yeminin cevabı olur.”⁶² Görüldüğü üzere kıraatin sahibi hakkında herhangi bir şey söylemeden doğrudan farklı kıraatin manaya nasıl yansıdığıyla yetinmektedir. Hâlbuki ilgili âyete yönelik yapılacak basit bir araştırma bu kıraatin Hz. Ömer, Enes b. Mâlik, Urve, Ebu'l-Âliye gibi isimlere ait olduğunu görmek için yeterlidir.⁶³

9. Onun tefsirdeki kaynaklarından biri de Siyer ya da İslâm Tarihi kitaplarıdır. Her ne kadar bu kaynakları ismen belirtmese de siyer bilgilerinden istifade ederek yaptığı tefsiri pekiştirir, konunun daha iyi anlaşılmasına gayret eder. Mesela Ukbe b. Âmir'in ağzından şöyle bir bilgi sunar: “Ukbe b. Âmir, Hz. Peygamber ile birlikte Tebük gazvesine çıkmıştı. Bir gün Hz. Peygamber oturdu ve arkadaşlarıyla sohbet etmeye başladı. Onlara dedi ki, “Her kim ki güneş kendisini karşıladığında kalkar abdest alır, abdestin alınışını da güzel yaparsa, sonra da kalkıp iki rekât namaz kılarsa hataları affedilir, annesinden doğmuş gibi olur.”⁶⁴ Verilen bu bilgi ancak bir kaynak üzerinden verilebilecek türden olduğu halde bilgiyi aktarır ama kaynak belirtmez.

“O, Seni yetim (ve yalnız) bulup da barındırmadı mı?”⁶⁵ âyetini açıklarken Hz. Peygamber'in babası öldüğünde annesinin karnında olduğu, babasının vefatından sonra Hz. Peygamber'in dünyaya gözlerini açtığını, altı yaşına kadar annesiyle ve dedesiyle yaşadığını, altı yaşına geldiğinde annesini, ondan iki sene sonra da dedesini kaybettiğini, dedesinin vasiyeti üzerine amcası Ebu Talib'in Hz. Peygamber'i yanına aldığını anlatır.⁶⁶ Ancak tüm bu siyer bilgilerine yönelik herhangi bir kaynak vermez. Birkaç bilgi daha sunduktan sonra yine Şeyhzâde'ye atıfta bulunur. Onu da ismen anar. Hangi eserini kasettiğini söylemez.

⁶² *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 113.

⁶³ Abdurrahmân İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422), 4/457.

⁶⁴ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 108.

⁶⁵ ed-Duhâ 93/6.

⁶⁶ *Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî*, 137.

10. Âyetleri izah ederken gerek Hz. Peygamber'in, gerek Sahâbe-i Kirâm'ın ve gerekse de başka milletlerin menkıbelerine yer verir, konunun öğrencileri ve müridleri tarafından iyice anlaşılması için çaba sarf eder. "Ahiret senin için öncekinden (dünya hayatından) daha hayırlıdır."⁶⁷ âyetini açıklarken Cebrail aleyhisselâm'ın Hz. Peygamber'e gelerek "Ey Muhammed! Ahiret senin için öncekinden daha hayırlıdır." dediğini söyler. Bunun ardından yaşananları tüm detaylarıyla iki sayfa boyunca anlatır. Anlattığı olay özetle şöyledir:

Hz. Peygamber, Bilal-i Habeşî'yi namaz için çağrı yapmak üzere görevlendirir. Muhâcîr ve Ensâr'dan pek çok insan, namazı kılmak üzere mescitte toplanır. Hz. Peygamber onlara iki rekâttan oluşan bir namaz kıldırır ve minbere çıkar, bir hutbe irad eder. Kendisinin peygamberlik görevini hakkıyla yapıp yapmadığını sorar. Yaptığını söylerler. Sonra da kimin kendisinde bir hakkı varsa gelip alması için çağrıda bulunur. Ancak hiç kimse cevap vermez. Bunu üç defa tekrarlayınca Hz. Ukkâşe ayağa kalkar ve Hz. Peygamber'in geçmişte bilerek ya da bilmeyerek bir defa sırtına kamçıyla vurduğunu söyler. Hz. Peygamber, Ukkâşe'ye kendisine kısas uygulamasını ve hakkını almasını emreder. Sahâbe'den pek çok kişi buna karşı çıkar. Zira Hz. Peygamber zaten ağır hastadır. Nihâyet Hz. Peygamber'in Ukkâşe'ye vurduğu kamçı getirilir. Hz. Peygamber sırtını açar. Ukkâşe, Efendimizin mübarek vücuduna sarılır öper.⁶⁸ Kaynaklarda⁶⁹ kendisine yer verilen bu rivayet Müslümanlar arasında son derece meşhurdur. Sahabenin Hz. Peygamber'e olan düşkünlüğünü ve sevgisini anlatan bu olayı duymayan Müslüman yoktur.

Bir başka rivâyet şöyledir: "Selmâ der ki: 'Ümmü Seleme'nin yanına girdim. Ağlıyordu. Seni ağlatan nedir diye sorunca, 'Bu gece rüyamda Hz. Peygamber'i gördüm. Başında ve sakalında toprak vardı. Sana ne oldu ya Rasullellah diye sordum. Az önce Hüseyin'in öldürülüşünü gördüm' dedi."⁷⁰ Ancak burada da kaynak yoktur. Bu notların canlı dersin kâğıda aktarılmasıyla

⁶⁷ ed-Duhâ 93/4.

⁶⁸ Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî, 121-122.

⁶⁹ Bk. Ebu'l-Hasen Nuruddîn Ali b. Ebibekr el-Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, thk. Hisâmuddîn el-Kudsî (Kahire, Mektebetu'l-Kudsî, 1414), 9/27-28; Ebu'l-Fadl el-Kâdî İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî, *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409), 2/198.

⁷⁰ Tefsîru ve'd-Duhâ li'l-Hammâmî, 146.

oluştugu düşünülünce kaynak belirtmemesi gayet doğaldır. Zira o, bir kitap ya da makale yazıyor değildir. Sınıf ortamında öğrencilere belirli konuları anlattığı için şu kitap, şu cilt, şu sayfa demesi beklenemez.

Sonuç

Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden Muhammed Tefkik Bosnevî, ilmi ile âmil büyük bir mutasavvıf, bir gönül eri, derin bir mütefekkir ve tevâzunun tecessüm etmiş haliydi. Sanayi inkılabıyla birlikte sürekli ilerleyen Batı'nın karşısında eziklik duygusuyla hareket eden Müslüman entelektüellerin birbirinden farklı yöntem teklifleriyle ortaya çıktıkları bir konjonktürde bu tekliflerin hiçbirine itibar etmeyen gerek meselelerin çözümünde gerekse de kişisel yaşamını tanzim etmede hayatının merkezine Kur'ân'ı ve sahih sünneti koyan bir Ehl-i Sünnet âlimiydi.

Onun bu tutumunu hem hayatına dair menkıbelerde hem de yaptığı tedrisatta görmek mümkündür. Kur'ân'a, hadise, İslâm'ın evrensel ilkelerine kusur bulmaya çalışan çağdaşları gibi davranmayan Muhammed Tefkik Efendi, daha önce cahiliyye toplumunu Asr-ı Saâdet toplumuna dönüştüren Kur'ân ve sünnetin aynı güç ve yeterliliğe her daim sahip olduğu şuuruyla hareket etmiş, içinde bulunduğu ahvâlin kötülüğü nedeniyle ye'se kapılmamış, bundan kurtulmanın yolunu "insan" yetiştirmekte aramıştır. Yaptığı hiçbir işte nefisini ön plana çıkarmamış, burûz hastalığına müptela olmamıştır. Dinî alanda ecdâdın yazdığı binlerce kıymetli eser varken yeni eser yazmayı zaman kaybı olarak görmüş, var olan eserleri okumak ve okutmak sûretiyle yeni nesillerin onlardan haberdar olmasını sağlamaya çalışmıştır. Yüz yüze eğitimin gücüne inandığı için eğitim faaliyetlerini daha ziyade hoca-talebe, müşid-mürid ilişkisi içinde yürütmüş, bunun mümkün olmadığı durumlarda da yazdığı mektuplarla gönüllere ulaşmıştır. Kendi zamanında aktif bir tasavvuf eğitim faaliyeti yürüten on iki ayrı tarikatta hilafet makamına yükselmiş, son merhalede şeyhlik postuna oturmuş ama tüm bunlara rağmen kurtuluşu mahiyette bulmuştur.

Tefsir yaparken, verdiği bilginin bir kaynağa dayanmasına özen göstermiş, Kur'ân'ı kendi re'yiyle tefsir etmekten özenle sakınmıştır. Ancak kitap yazıyor değil de canlı ders ortamında konuları anlatıyor olması nedeniyle dayandığı kaynakları ya tamamen hafzetmiş ya da sadece eser ve müellif ismi

vermekle yetinmiştir. Bu da konuyu merak edenlerin ilgili bilgiye ulaşmasını zorlaştırmaktadır. Hammâmî Efendî'nin başvurduğu kaynaklarla ilgili güzel yanı ise şudur: Bütün dünyanın milliyetçi fırtınalarla savrulduğu bir dönemde yaşamasına rağmen bu akımlardan etkilenmemiş, "ümmeççiliği" her şeyin üstünde tutmuştur. Ama bu, kendi öz değerlerine sahip çıkmadığı, onları küçümsediği anlamına da gelmez. Tefsir dersi yaparken ilk dönem Arapça yazılmış kaynaklardan istifade ettiği kadar Türk kökenli âlimlerin eserlerine de atıflarda bulunmuş, öğrencilerinin bu eserlerle tanışmasını sağlamıştır.

Âyetleri mümkün olduğunca diğer âyetler ışığında açıklamaya çalışmıştır. İlgili âyeti açıklayan başka âyetler bulamadığı durumlarda hadis-i şeriflere müracaat etmiş, Hz. Peygamber'in sözlü ya da fiilî sünnetinden istifade etmiştir. Aradığı yorumu Kur'an ve sünnette bulamadığı zaman sahâbe sözlerine, onlardan gelen tefsirlere başvurmuş, sahâbenin yorumunu diğer herkesin yorumundan üstün tutmuştur. Yapılan tefsirin zihinlerde yerleşmesi için Hz. Peygamber'in ve sahâbenin menkıbelerinden yararlanmış. Âyetlerin doğru yorumlanmasındaki katkısını çok iyi bildiği için sebep-i nüzûlleri mutlaka vermiş; geçmiş ulemânın ilminden sonuna kadar istifade etmiştir. Sebeb-i nüzûller konusunda kendisini sadece hadis literatürüyle sınırlamamış, herhangi bir ayırım yapmadan ilk dönem Arapça tefsirlerden de son dönem Osmanlıca kaynaklardan da istifade etmiştir. Âyetlerdeki müphem kelimeler hakkında gereken detaylı bilgiyi vermiş, onların anlaşılması için elinden geleni yapmıştır. Ele aldığı âyette farklı bir kıraat söz konusuysa bu farklı kıraate değinmiştir. Eğer bu farklı okuyuş anlamın idrak edilmesine katkı sağlayan bir okuyuşsa, anlamı nasıl değiştirdiğini açıklamıştır. İslâm tarihi ve siyer kaynaklarının verilerinden istifadeyle âyetleri açıklamış, Hz. Peygamber'in ve sahâbenin hayatından kesitlere yer vererek ele aldığı konuların muhatapça daha iyi anlaşılmasına gayret etmiştir.

Tüm bu yönleriyle Hammâmî Muhammed Tevfik Efendi, tanınması ve sonraki nesillere tanıtılması gereken büyük bir velidir.

Kaynakça

Atar, Aynur. *Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik Efendi ve Akaid Risâleleri*. Gümüşhane: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Azamat, Nihat. "Mehmed Tevfik Bosnevi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/538-539, Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Baş, Erdoğan. "Şeyhzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/97-98, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Başol, Samettin - Düzbakar, Ömer. "17. Yüzyılda Bursa'da Eğitim-Öğretim Hizmetlerin Yönelik Vakıflar". *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (2009), 1/22, 1-14.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebu Saîd. *Envâru't-Tenzîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418.
- Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Haz.: M. A. Yekta Saraç, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, ts.
- Ebu's-Suûd, Muhammed. *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Eren, Ali. *Yasin Tefsiri Hammâmî Tercümesi*. İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2017.
- Hasırcı, Metin. *Büyük Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Merve Yayınları, 2003.
- Işık, Zekeriya. "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tarikatların Devlet Otoritesi Karşısındaki Tutumları", *Bellekten* (2017), 81/290, 191-226.
- İnalcık, Halil. "Hüsrev Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/37-40, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kanat, Sedat. "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Eğitim Politikaları ve Toplumsal Zihniyet", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2018), 8/15, 481-494.
- Kara, Osman. "Osmanlıda Tefsir Haşiye Geleneği: Atûfi Örneği". *Dergiabant AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Bahar 2017), 5/9, 41-65.
- Karabekir, Kazım. *Çocuk Davamız*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Komisyon, *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*. İstanbul: İhlas Matbaacılık, ts.

- Komisyon, "Sahn-ı Seman'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası, Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler / XVII. Yüzyıl Sempozyumu". İstanbul: Kitabiyat Yayınları, 2017.
- Memiş, Nevin. "19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret". Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Nu'mânî, Ebu Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali. *el-Lubâb fî Ulûmi'l-Kitâb*. thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.
- Osmânzâde Hüseyin Vassaf. *Sefîne-i Evliyâ*. Haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Büyük Türk Mutasavvıfı Muhammed Tevfik Bosnevî Hayatı, Mektupları, Halifeleleri*. İstanbul: Fatih Yayınevi, 1981.
- Şahin, Bekir. "Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar" Başlıklı Milletlararası Tartışmalı İlmî Toplantı Sunusu, Edirne 2014.
- Uzun, Turgay. "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* (2000), 4, 257-275.
- Yeşil, Şeyma. *Çerkeşizâde Mehmet Tevfik Efendi ve Kasâid-i Tevfik'i*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Yoluk, Mehmet Emin. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr. *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl*.